

- ім. Шевченка, 1892–1934. – Нью-Йорк; Дрогобич; Львів, 2006.
12. Н. М. [Молчановський Н.] *Записки наукового товариства імені Шевченка, т. XIV // КС. – 1897. – Т. LVII.*
 13. Н. М. *Записки наукового товариства імені Шевченка, т. XVI и XVII // КС. – 1897. – Т. 58.*
 14. Грушевський М. *Пам'яті Никандра Молчановського // Записки НТШ. – 1907. – Т. LXXV.*
 15. В. Д. [Доманицький В.] *Записки наукового товариства імені Шевченка, тт. 31–32 // КС. – 1900. – Т. 71.*
 16. Щербина В. *Жерела до історії України-Руси. Під ред. М. Грушевського. Т. 1 // КС. – 1896. – Т. XLIV.*
 17. Щербина В. *Жерела до історії України-Руси. Під ред. М. Грушевського. Т. 2 // КС. – 1898. – Т. LX.*
 18. *Жерела до історії України-Руси. – Т. III / Під ред. М. Грушевського. – Львів, 1900.*
 19. *Новый труд по истории Украины-Руси // КС. – 1899. – Т. LXIV.*
 20. Доманицький В. *Рец. на: История України-Руси проф. Михайла Грушевського. – Львів, 1898–1900 рр., тт. I, II, III // КС. – 1902. – Т. LXXIX.*
 21. Доманицький В. *Рец. на: М. Грушевський. История України-Руси, т. IV. – Львів, 1903 // КС. – 1903. – Т. LXXXIII.*
 22. Доманицький В. *Рец.: Грушевський М. История України-Руси, т. VI. – К.; Львів, 1907 // Буковина. – 1908. – ЧЧ. 63, 64.*
 23. Черепин В. *Родная история (проф. М. Грушевский. Очерк истории украинского народа. – СПб. 1904) // КС. – 1905. – Т. LXXXIX. – № 5.*
 24. *История України проф. Грушевського // КС. – 1906. – Т. 92.*
 25. *Грушевський М. Розвиток українських досліджень у XIX столітті і вияви у них основних питань українознавства // УІ. – 1989. – №№ 1–3, 4; 1990. – № 1–4.*

Telvak V.V., Telvak V.P. Mykhailo Hrushevskiy and «Kyivs'ka Starovyna». This article is dedicated to the influence of the magazine «Kyivs'ka Starovyna» on the Mykhailo Hrushevskiy research work. The cooperation between the scientist and edition was analyzed. The «Kyivs'ka Starovyna» authors contribution to the popularization of the Hrushevskiy historiographical ideas was researched.
Key words: M. Hrushevskiy, «Kyivs'ka Starovyna», Ukrainian historiography, review, reception

Ю. В. Крайсвітня

УКРАЇНЬСЬКА ІСТОРИОГРАФІЯ ПЕРЕСЕЛЕНСЬКОГО РУХУ З УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ В РОКИ СТОЛИПІНСЬКОЇ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ

Стаття присвячена аналізу історіографії переселенського руху з українських губерній в роки столипінської аграрної реформи.
Ключові слова: історіографія, історіографічні джерела, історіографічна ситуація, переселення, столипінська аграрна реформа

Відміна кріпосного права 1861 р. стала поштовхом для масштабних міграцій селянства у пошуках землі й більш сприятливих умов господарювання. Особливого розмаху переселенський рух набув у період столипінської аграрної реформи: у такий спосіб імперський уряд намагався розрядити соціальну напругу, що виникла як результат аграрного перенаселення і вкрай тяжкого становища значної частини селянства. Тема міграційних процесів тривалий час приваблює фахівців. Вагомий внесок у її розробку зробили і українські дослідники. Мета статті – проаналізувати та систематизувати українську історіографію переселенського руху періоду столипінської аграрної реформи.

Публікації початку ХХ ст., присвячені аграрному розвитку Російської імперії прагнули окреслити мету та засади організації переселенської політики в межах столипінської реформи, що демонстрували роботи В. Вощина, М. Огановського, А. Кауфмана, Ю. Янсона, І. Ям-

зіна та інших. Вони неодноразово проаналізовані вченими, тому додаткового висвітлення не потребують. Зупинимося детальніше на українській історіографії теми. Переселенські заходи уряду П. Столипіна привернули увагу й українських дослідників, хоча в масиві публікацій перших десятиліть ХХ ст. переважну частину займали роботи публіцистів і громадських діячів.

Українські часописи того часу – «Літературно-науковий вісник», «Рідний край» та ін. відображали погляди українських авторів на ефективність переселення і його потенційні наслідки для українства. Певний інтерес для з'ясування реального стану життя українців, які вирушили на Далекий Схід, становлять дорожні нотатки українського політика і вченого В. Садовського. Він мав можливість побувати на тих теренах у 1910 р. і описати враження. У циклі його статей досить детально описані природно-кліматичні умови, процедура обрання ділянок для переселення, комплекс землевпорядних робіт, труднощі, з якими стикалися переселенці. Ставлення автора до імперської політики стає зрозумілим із наступної цитати: «Гірка образа з'являється за тих, що по своїй темноті не могли для себе кращої долі обрати, як бути гарматним м'ясом для виконання нездоланних проєктів – образа за тих, що являються цілком загublеними для свого краю і народу» [1, 142]. Негативна оцінка переселення міститься й у статті, присвяченій колонізаторській політиці Росії на Далекому Сході. Зокрема В. Садовський відзначив, що назва «Далекосхідна Україна» була б доречнішою для цього регіону, але при цьому, незважаючи на кількісну перевагу, українці не мають помітного впливу на політику в краї, а їхні господарства значно слабші в економічному відношенні [2].

Схожі погляди подавали й інші публікації, зокрема рецензія М. Гехтера на видання, підготоване Приморським Обласним Статистичним комітетом, що ілюструвало успіхи урядової політики у царині переселення [3]. З огляду на аналіз даних щодо етнічного складу переселенців, він вказав на те, що цей регіон можна справедливо «називати українською колонією», оскільки основу його складають вихідці з Чернігівщини, Полтавщини, Волині [3, 488]. М. Гехтер звернув увагу і на неузгодженість оптимістичних висновків щодо ефективності державних заходів з конкретними показниками смертності серед переселенців, розмірів земельних наділів і кількості «безхудобних» господарств. Слід згадати і внесок земських діячів у вивчення питання переселення. Хоч ці роботи більшою мірою належать до історичних джерел, ніж до історіографічних, проте, крім статистичного матеріалу вони містять важливі висновки стосовно різних аспектів переселенської політики і міграцій українців [4].

Досліджував переселенський рух і О. Мицюк, зокрема висвітлював важливу роль українців у переселенських заходах [5]. Одна з його робіт містить значний статистичний і фактичний матеріал, хоча сам він відзначив нестачу в еміграції необхідних документальних джерел. Втім, учений визначив основні напрями переселення українців: 1) Сирій Клин (частина Південно-західного Сибіру і Північного Казахстану); 2) Туркестан; 3) Західний і Східний Сибір; 4) Зелений Клин (Далекий Схід). Проаналізував становище переселенців, їх майновий стан, розміри земельних наділів, основні заняття й проблеми, з якими зіткнулися селяни в районах переселення. Означена робота стала своєрідним підсумком його попередніх розвідок з питань аграрного розвитку України [6].

Отже, питання переселенської політики, яка прямо стосувалася життя багатьох українців, знайшло відображення на сторінках наукових і періодичних видань та

в роботах безпосередніх учасників тих подій: громадських і земських діячів. Українські дослідники питання відзначали не лише суттєві недоліки і погану організацію цього урядового заходу, а й негативні наслідки його для України, такі як відтік робочої сили, послаблення позицій у соціально-економічному розвитку.

За радянської доби вивчення столипінської аграрної реформи супроводжувалося розвитком, пов'язаних з нею, тематичних напрямів, зокрема і питання переселення. Плани колонізації нових територій не поступалися колишнім імперським проектам. Починаючи з 1920-х рр., заселення малоосвоєних регіонів Далекого Сходу і Сибіру стали складовою колонізаційної політики СРСР. Утім, до 1940-х рр. з'явилося лише кілька робіт, присвячених аграрним міграціям. Зокрема брошури А. Яхонтова [7], монографії О. Погребинського [8] і Ф. Лося [9]. Останні автори характеризували переселенську політику у зв'язку зі столипінською аграрною реформою. Так, перший вважав переселення наслідком реформи, а не складовою урядового курсу, тоді як переселенський рух, на думку історика, став результатом половинчастості аграрної реформи, яка не розв'язала існуючих проблем села.

Згодом, у 1950–60-х рр. масштабні проекти радянського керівництва з освоєння цілих земель й активізація будівництва Байкало-Амурської магістралі сприяли директивному спрямуванню особливої уваги радянських дослідників на питання переселення. Історики, на основі ленінських оцінок, мали доводити корисність ідеї переселення, але засуджувати методи й організацію цієї політики імперськими урядами. У публікаціях радянської доби висвітлювалася неорганізованість, бюрократизм переселенських заходів, відсутність суттєвої допомоги переселенцям, проте, визнавався певний позитивний вплив переселення на розвиток російських окраїн, сприяння переселенців економічному прогресу у цих регіонах. Дослідників цікавили, насамперед, районування переселення, соціальний склад переселенців, тенденції розвитку капіталізму в освоєних регіонах [10].

Місце українського селянства в імперській політиці переселення досліджував М. Якименко. Означена тема стала предметом узагальнення кандидатської, докторської дисертації і низки статей вченого [11]. Дослідивши особливості міграції українського селянства в 1861–1917 рр., історик з'ясував соціально-економічні наслідки цих процесів. Тенденції переселенського руху з Харківської губ. висвітлені у публікації Н. Проскури [12]. Таким чином, у ряді робіт радянських істориків досить детально проаналізований переселенський рух, увагу дослідників привертало причини і соціально-економічні наслідки міграцій, чисельність й етнічний склад переселенців, зокрема частка українців у цьому процесі.

На сучасному етапі слід відзначити певне зниження дослідницького інтересу до питання переселення. Продовжує ґрунтовно розробляти тему аграрних міграцій М. Якименко. На початку XXI ст. побачили світ три монографії історика, в яких висвітлені передумови, зміст і наслідки переселенського руху з України на початку XX ст. [13]. Особливий інтерес становить праця, якою переселенський рух висвітлено на тлі реформаторських ініціатив столипінського кабінету. Зокрема відзначене існування на початку XX ст. гострих проблем на селі, серед яких чільне місце посідало малоземелля. На думку автора, політика переселення дозволила б владі вирішити одну з найактуальніших проблем села, не зачіпаючи інтереси по-

міщиків, зняти соціальну напругу, оскільки ставка робилася на те, що переселятися будуть саме малоземельні селяни, які були найбільш невдоволені і радикально налаштованою частиною суспільства. Активізацію переселенського руху в першому десятилітті XX ст. дослідник пояснив тим, що саме столипінська реформа створила можливості для вільного виходу селян з общин і передачу землі у приватну власність, а отже, з'явилася можливість її вільного продажу задля переселення до інших регіонів. Суттєві пільги для переселенців, що були передбачені новою урядовою програмою, а також кредитна політика Селянського поземельного банку (який більшу частину позик, за підрахунками вченого, надавав саме переселенцям) мали сприяти вирішенню аграрного питання без порушення інтересів великих землевласників.

М. Якименко дослідив також організацію переселенського руху, локалізацію основних маршрутів і районів переселення українських селян, визначив особливості соціального складу міграційних груп, проаналізував заходи землевпорядкування в новоосвоєних регіонах. Він зазначив, що явище так званого «зворотного руху переселенців», яке посилювалося вже з 1910 р., було свідченням проблем в організації й реалізації переселенської політики. Міграційна політика імперського уряду, на його думку, не вирішила аграрне питання, а ще більше загострила, перемістивши його осередки з центральних регіонів імперії ще й на її окраїни [14, 153]. Дослідник провів щорічні розрахунки, на основі статистики, і дійшов висновку, що з 1906 до 1913 рр. повернулися додому близько чверті переселенців. Відсоток тих, хто повернувся, підрахований не вперше, але вчений по-новому інтерпретував дані, зазначивши, що цей показник не може бути свідченням успішності переселенської політики, як вважають окремі дослідники, оскільки не відображає реального стану речей у районах переселення, зокрема того, що «багато переселенців просто не мали потрібних засобів для повернення додому» [14, 145].

Зрештою, історик дійшов висновку, що хоча уряд і вдалося організувати масовий переселенський рух, особливо з густонаселених губерній Наддніпрянської України і послабити «аграрне питання», але це полегшення було тимчасовим, оскільки вже з 1909 р. почалося чергове загострення аграрної кризи, яку спричинили «зворотні переселенці». Він звернув увагу на ту обставину, що переселення відіграло подвійну роль в історії: з одного боку, сприяло поширенню капіталістичних відносин на більшій території, з іншого – гальмувало його становлення у центральних регіонах України, сповільнюючи ліквідацію феодалних залишків. Попри досить критичне ставлення до переселенської політики, історик відзначив її прогресивний вплив, що виявився у заселенні нових земель, поширенні на окраїнах значно вищої землеробської культури. Результати переселення могли б бути значно кращими, якби воно було «як слід організоване», – зазначив М. Якименко [14, 145]. Прогресивний вплив переселення, на його думку, стосувався лише Сибіру, а отже, імперських інтересів. Для України переселення мало швидше негативні наслідки, бо виїзд значної частини населення помітно послабив її виробничий потенціал. Історик досліджував і ряд інших питань, стосовно аграрного розвитку України, зокрема роль Полтавського губернського земства у реалізації переселенської політики [15].

Окремі аспекти історії переселенського руху українців до Зеленого Клину викладені в монографії А. Попка

[16]. Аналізу державного регулювання міграційних процесів у 1901–1914 рр. присвячена стаття О. Овдіна [17]. Особливу увагу він приділив саме періоду столипінської реформи, зокрема характеристиці урядових заходів, що мали стимулювати потенційних переселенців, таких як списання недоїмок, організацію пільгових перевезень поселенців і домашніх тварин залізницею, звільнення від сплати податків на термін до 5 років, надання безвідсоткових кредитів, відстрочки призову до армії тощо. У підсумку, дослідник зазначає, що саме ці заходи мали суттєвий позитивний ефект для активізації переселенського руху.

Причини і наслідки міграційних процесів українського селянства висвітлює Л. Ігнатова [18] і В. Шандра [19], хоча їх висновки суттєво не відрізняються від вже відомих в історіографії. Особливості переселення з Волині намагався з'ясувати Я. Цецик [20]. Приділив увагу цьому питанню і О. Буравковський, відзначивши, що специфіка переселенської політики на Волині виявилася у відносно невеликій кількості переселенців. Причина цього, на думку дослідника, крилася в активній протидії місцевої влади бажаним переселятися. Представники влади не давали дозволу на переселення, особливо українцям, очевидно для того, щоб забезпечувати протипагу польському населенню регіону [21].

У цілому, за більш ніж столітню історію дослідження переселенського руху з українських губерній, це питання перейшло з площини його обговорення політиками і публіцистами на рівень ґрунтовного фахового аналізу. Дотепер опубліковано чимало робіт, різноманітних за обсягом і ступенем заглиблення у проблему. Українські дослідники з'ясували широке коло питань: причини міграцій, серед яких чільне місце належить малоземеллю; фактори, що визначали нерівномірність переселення у різні періоди; напрями міграційного руху; соціальний, етнічний, віковий і майновий стан переселенців; особливості їхнього життя у нових районах; соціально-економічні, політичні й культурні наслідки переселення; недоліки урядової політики тощо. Більшість дослідників відзначає зростання переселенського руху у період столипінської аграрної реформи, чому сприяли активна урядова пропаганда, залучення до організаційних заходів земств, пільги і стимули для переселенців, кредитна політика Селянського поземельного банку. По-різному оцінюють урядову політику, українські вчені схильні розрізняти її наслідки для імперії загалом, і для України зокрема. Для останньої вона мала радше негативне значення, хоч і дозволила дещо зняти соціальну напругу в українському селі. Серед недоліків слід відзначити вузьку джерельну базу окремих публікацій, а також певну суперечливість статистичних даних щодо кількості переселенців з України, які наводять історики.

1. Садовський В. На Амури // ЛНВ. – 1911. – Т. LVIII, кн. VI–VIII.
2. Садовський В. Російська колонізація на Далекому Сході // ЛНВ. – 1912. – Т. LVIII, кн. VI.
3. Гехтер М. З нової України (Українці на Амури) // ЛНВ. – 1910. – Т. LL, кн. IX.
4. Переселение из Харьковской губернии. – X., 1908–1911. – Вып. 1–5; Переселение из Черниговской губернии в 1906–1908 гг. По материалам Челябинского переселенческого пункта. – Чернигов, 1910; Переселение из Черниговской губернии в 1909–1911 гг. По материалам Челябинского переселенческого и Сызранского переселенческих пунктов. – Чернигов, 1913.
5. Мицюк О. Про переселення та українство. – X., 1912.

6. Мицюк О.К. Аграрна політика (1800–1925). – Т. II. – Ч. I. – Подєбради, 1925.
7. Яхонтов А.П. Переселение за пределы Украины. – X., 1926.
8. Погребинський О. Столипінська реформа на Україні. – X., 1931.
9. Лось Ф. Україна в роки столипінської реакції. – К., 1944.
10. Маненков Д. Итоги сельскохозяйственного переселения // Народное хозяйство Восточно-Сибирского края. – 1936. – № 5; Белявская Л. Социально-экономические последствия переселенческой политики Столыпина на Дальнем Востоке // Особенности аграрного строя России в период империализма. – М., 1962; Белявская Л. К вопросу социально-экономических последствий переселенческой политики Столыпина на Дальнем Востоке // Народы советского Дальнего Востока в дооктябрьский период истории СССР. – Владивосток, 1968; Белявская Л. Крах переселенческой политики царизма в период столипінської аграрної реформи на Дальнем Востоке (1906–1914 гг.). – Томск, 1959; Штейн М.Г. Переселенческая политика Столыпина на Дальнем Востоке. – М., 1947; Скляров Л. Переселение и землеустройство в Сибири в годы столипінської аграрної реформи. – Л., 1962.
11. Якименко Н.А. Переселенческое движение из Украины в годы столипінської аграрної реформи: автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – К., 1977; Якименко Н.А. Переселение крестьян Украины на окраины России в период капитализма (1861–1917 гг.): автореф. дисс. ... д-ра ист. наук. – К., 1989; Якименко М. Организация переселения селян з України в роки столипінської аграрної реформи (1906–1913 рр.) // Укр. істор. журн. – 1974. – № 7; Якименко Н. Организация переселения крестьян в Сибирь и на Дальний Восток в годы столипінської аграрної реформи // Проблемы аграрной истории Дальнего Востока. – Хабаровск, 1979.
12. Проскура Н.Л. Переселення селян з Харківської губернії в роки Столипінської аграрної реформи // Укр. істор. журн. – 1973. – № 6.
13. Якименко М.А. Переселення селян з України на Далекий Схід в епоху ринкових реформ кінця XIX – початку XX ст. – Полтава, 2003; Якименко М.А. Переселенський рух у Наддніпрянській Україні в роки столипінської реформи (1908–1913 рр.). – Полтава, 2009; Якименко Н.А. Переселенческая политика царизма на Украине и ее последствия (1961–1917 гг.). – Полтава, 2011.
14. Якименко М.А. Переселенський рух...
15. Якименко М.А., Каюн В.О. Столипінська аграрна реформа на Полтавщині: передумови, зміст і наслідки (1906–1917 рр.). – Полтава, 2012.
16. Попок А.А. Українські поселення на Далекому Сході: історико-соціологічний нарис. – К., 2001.
17. Овдін О. Державне регулювання міграційного руху з України до Сибіру, Середньої Азії та Далекого Сходу на початку XX ст. // Державне управління та місцеве самоврядування. – 2013. – Вип. 1.
18. Ігнатова Л.Р. Міграція українського селянства на Схід Російської імперії в роки аграрної реформи П.А. Столыпина // Сторінки історії: Зб. наук. пр. – Вип. 18. – К., 2003.
19. Шандра В.С. Переселення українських селян до Сибіру у 1861–1917 рр.: чинники та наслідки // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. 19. – К., 2011.
20. Цецик Я. Особливості процесу переселення селян Волинської губернії у районі Сибіру та Далекого Сходу на початку XX ст. // Наукові записки Рівненського обласного музею. – Вип. 11. – Ч. II. – Рівне, 2011.
21. Буравковський О.А. Поляки на Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. – Житомир, 2004.

Kravsivtina Y.V. Ukrainian historiography of transmigration from the Ukrainian provinces in the Stolypin agrarian reform years. In this article the historiography of migration from Ukrainian provinces during the Stolypin agrarian reform is analysed.

Key words: historiography, historiographical sources, historiographic situation, relocation, Stolypin agrarian reform